

Turgut Akyüz*

Kant'ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce Geleneğindeki Kaynakları

Öz: Bu makalede Immanuel Kant'ın (1724-1804); numen-fenomen, evrensel, aşkın, açıklık-seçiklik, yeter sebep, özgürlük, maksim ve kritik gibi bazı temel mantık, metafizik ve ahlak kavramları; İbn Sînâ ve takipçileri ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Çalışma boyunca bu kavramların özgünlüğüne ve Kant tarafından hangi bağlamda ele alındıklarına adı geçen filozofların ana çalışmalarını esas alarak değinmeyi amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kant, Mantık, Metafizik, Ahlak, Transendental, Kritik, Numen, Fenomen, Yeter Sebep, Maksim, Özgürlük.

Some of Kant's Logical, Metaphysical and Moral Concepts and Their Sources in the Tradition of Islamic Thought

Abstract: In this article we will examine some of basic logical, metaphysical and moral concepts in Immanuel Kant (1724-1804) such as noumenon-phenomenon, universal, transcendence, clarity, sufficient reason, freedom, maxim and critique, and to analyze them in comparison with Avicenna and his followers. Throughout the study, on the basis of the main works of the mentioned philosophers, we aim to examine the originality of these concepts and the characteristics and context in which they were addressed by Kant.

Keywords: Kant, Logic, Metaphysics, Ethics, Transcendence, Critique, Noumenon, Phenomenon, Sufficient Reason, Maxim, Freedom.

* Aşr. Gör. Dr. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr.

Giriş

İnsan, tarih boyunca, temel faaliyet alanları dikkate alındığında, aynı insan- dır diyebiliriz. Tabi ki bilgi birikimi ve tecrübe konusunda, sonradan gelenler daha avantajlıdır fakat yine de insanoglunun bilme ve yapmaya yönelik temel faaliyetleri ve hatta birçok temel sorununun, hala aynı olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden felsefe alanındaki çalışmaları da bir bütün olarak ve tarihi gelişimi içinde ele almak gerekiyor. Bu makalemizde de modern felsefenin kurucu isimlerinden kabul edilen Kant'ın bazı temel kavramlarını, çoğu zaman temelde modern dönem ile çelişik gibi görünen İslam düşünce geleneği ile karşılaştırmalı olarak ele almayı amaçlıyoruz. Analitik ve sentetik kavramlarının incelenmesinde olduğu gibi burada da indirgeme- ci bir yaklaşımla Kant'ı tamamen klasiği tekrar eden veya tümüyle reddeden biri olarak göstermek gibi bir tutumdan sakınacağız. Çalışmamızın gayesi, Kant felsefesinin bazı temel kavramlarını tespit ederek anlamaya çalışmak ve İbn Sinâ'yı merkez almak suretiyle klasik dönem felsefe geleneği ile karşılaştırma yaparak Kant'ın ne gibi yenilikler/değişiklikler getirdiğini tespit etmektir.

Burada her ne kadar metafizik, mantık ve ahlak kavramlarının müstakil konu ve çalışmalar olarak ele alınması uygun olsa da; bazı kavramların tüm alanlarda ortak kullanılması nedeniyle, çalışmamızı tek tek kavramlar üzerinden sürdürmeyi tercih ettik. Kavramı açıklarken, Kant'ın kendi açıklamalarından örnekler vererek kavramların hangi alanlarla ilgili olduğuna da ayrıca değinilecektir.

I. Kritik

Sözlük anlamı itibariyle kritik; ayırma, tertip, düzenleme, tahkik, inceleme, karar verme, eleştirme ve değerlendirme anlamlarına gelmektedir.¹ Aslında bu anlamları ve Kant'ın kullanımları dikkate alındığında, kritik kelimesi yıkıcı ve olumsuz bir anlam taşıyor gibi görünse de; aksine geleneğimizdeki "tahkik" ve "tahsil" kavramları ile aynı anlamı ifade etmektedir² ki dilimizde buna tam karşılık olarak "tenkid" kelimesini kullanabiliriz. Bu durumda Kant'ın yapmaya çalıştığı şeyin yeni ve ilk defa denenilen bir faaliyet olduğunu söylemek anlamsızdır. Bilim tarihi boyunca hemen hemen bütün bilim adamı ve düşünürlerin yapmaya çalıştığı da budur.

1 Caygill, *A Kant Dictionary*, Oxford: Blackwell Publishers, 1996, s. 138vd.

2 İbn Sinâ, *el-İşârât ve't-tenbîhat*, metin ve çev. Durusoy, Macit ve Demirli, *İşaretler ve Tenbihler: el-İşârât ve't-tenbîhat*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, s. 243. Ayrıca bk. Fahreddin er-Râzî, *el-Mantiku'l-Kebîr*, thk. Akyüz, *Fahreddin er-Râzî'nin el-Mantiku'l-Kebîr'inin Tahkik ve İncelemesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017, s. 128.

Her düşünür; kendi dönemini ve kendi kültürünü dikkate alarak, zamanın ihtiyaçlarını da göz önüne alıp bir yenileme/iyileştirme görevini üstlenmiştir diyebiliriz. Bu tavrın aksi ise taklit ve dogmatizmdir. Kant da kendi döneminin şartlarını dikkate alarak geleneği güncellemiş ve felsefenin Alman dilinde inşasında önemli bir rol oynamıştır.

Konuyu bu bakımdan ele alırsak, ana çalışmalarından ikisi olan *Saf Akıl Kritiği* (*Kritik der Reinen Vernunft*) ve *Pratik Akıl Kritiği* (*Kritik der Praktischen Vernunft*) eserleri ile kritik kelimesinin, Kant felsefesinde merkezi bir rol işgal ettiğini göstermektedir.

II. Saf Akıl ve Pratik Akıl

Kant'ın, bütün felsefesini “Analitik-Sentetik Önergeler” ve “Pratik-Teorik Akıl” kavramları üzerinden temellendirdiğini söylemek yanlış olmaz. Kant; ahlaki temellendirmek, dini (Hıristiyanlığı) konumlandırmak ve bilimsel çalışmalara bir sistem kazandırmak için ana fikirlerini, *Saf Akıl Eleştirisi* ve *Pratik Akıl Eleştirisi* adlı eserlerinde işlemiştir.³

Saf Akıl Eleştirisi; Metafizik konuları, mantığın ve ahlakın temel ilkelerini içermektedir.⁴ Bu anlamda “Saf Akıl” kavramı, geleneğimizdeki “Nazarî (Teorik) Akıl”⁵ ve “Nazarî Felsefe” kavramları ile örtüşmektedir. Daha da ilginç, eserin adının Gazzâlî (1058-1111) tarafından kaleme alınmış olan ve aynı konuları inceleyen *Mi'yârü'l-İlm* ismiyle benzerliğidir.⁶ Zira buradaki “ilim” ile kastedilen, metafizik ve mantık konularıdır. Zaten “mi'yâr” kavramı da ölçü anlamını ifade etmekte ve yine kritik kelimesi ile ortak kökten türemiş olan “kriter” kelimesi ile aynı anlamı taşımaktadır.

Pratik Akıl Eleştirisi'nde ise Kant; (amelî) akıl, ahlakın temel kavramları, din ve ölümsüzlük gibi meseleleri incelemiştir.⁷ Bu konular da geleneğimizde “Amelî (Pratik) Felsefe”nin⁸ yani ahlak ve siyaset ilmini oluşturmaktadır.⁹ Zaten amel keli-

3 Bu eserlerin içeriğine dair bilgi için bk. Caygill, *A Kant Dictionary*, s. 143-149.

4 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999, s. 67vd.; 179vd.

5 Krş. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Medhal*, metin ve çev. Türker, *Mantığa Giriş: Medhal*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006, s. 10.

6 Bk. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, trc.thk. Durusoy ve Hacak, *Mi'yârü'l-ilm: İlmün Ölçütü*, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2013, s. 466vd.

7 Kant, *Pratik Akıl Eleştirisi*, çev. Kuçuradi, Gökberk ve Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999, s. 17, 22, 34, 35, 65, 147, 163.

8 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Medhal*, s. 10.

9 Bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbihât*, s.145. Ayrıca bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Medhal*, s. 18.

mesi ile pratik kelimesi, aynı anlamları ifade etmektedir. Bu durumda Kant'ın "Pratik Akıl" dediği şey geleneğimizde "Amelî Akıl" kavramı ile ifade edilmiştir. *Pratik Akılın Eleştirisi*'nde ele alınan konular, aynı zamanda Gazzâlî'nin *Mizânu'l-Amel* adlı eserinde incelenmiştir.¹⁰ Mizân kelimesi de mi'yâr kavramı gibi kritik ve tahkik kavramları ile yakın anlamlarda kullanılmıştır.

Özetle; Kant'ın Saf ve Pratik Akıl ayrımları; geleneğimizdeki Nazarî ve Amelî Akıl veya Nazarî ve Amelî Felsefe ayrımları ile örtüşmektedir. Ayrıca Kant'ın hem Saf Akıl hem de Pratik Akıl tahkik etmeye yönelik çalışmaları, kendisinden yaklaşık yediyüz sene önce Gazzâlî tarafından hem de aşağı yukarı aynı adlarla yürütülmüştür ki Gazzâlî'nin felsefe çalışmalarındaki en temel kaynağının İbn Sînâ olduğunu hatırlamak gerekiyor.

III. Transendental

Deneyüstü, gözlem ötesi veya aşkın olarak dilimize tercüme edilen kavramın bu değişik anlamlar için kullanılması, bazen anlam karışıklığına sebep olmaktadır. Kant, bu kavramı; sudur nazariyesi gibi akla dayalı kozmolojik açıklamaları ifade eden "transendental kozmoloji", duyu verilerinin zihinde tekrar üretilmesi anlamına gelen "transendental estetik"¹¹, yine salt akla dayalı teoloji anlamında "transendental teoloji" gibi "zihinde olup biten" yani "zihni/i'tibârî" anlamlarında kullanmıştır. Aynı kavram "transendental sentetik" yani kıyasın sureti ve "transendental mantık" yani kavramlar mantığı tamlamalarında ise "sûrî/formel" anlamlarını ifade için kullanılmıştır.¹² Son olarak transendental kavramı, Kant'ın eserlerinde bazen de, vaz'î (akıl ürettiği veya akıl ortaya koyduğu), mutlak (saf, salt ve kayıtsız) ve fizik ötesi (metafizik) varlık alanı ile ilgili kullanılmıştır.¹³ Kant'a göre deney ve gözlem ile elde edilmesi mümkün olmayan Tanrı ve Ruh (ölümsüzlük) de transendental birer kavramdır.¹⁴

İslam düşünce geleneğinde bir şeyin varlığının veya bilgisinin zihinde olması ile gerçekliği farklı olarak değerlendirilmiştir. Yani akıl ürününü olan veya zihinde bulunan bir şeyin, dış dünyada karşılığı olabilir. Veya bazı kavram ve önermelerin dış dünyada karşılığı olması ve sadece zihinde bulunması, bu kavram veya öner-

10 Bk. Gazzâlî, *Mizânu'l-amel*, thk. Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-meârif, 1994, s. 328vd.

11 Kant, *Pratik Akılın Eleştirisi*, s. 99.

12 Bk. Kant, *Pratik Akılın Eleştirisi*, s. 76vd.; *Arı Usun Eleştirisi*, s. 308.

13 Bk. Kant, *Pratik Akılın Eleştirisi*, s. 76vd.; 106vd.

14 Bk. Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 39vd.; *Pratik Akılın Eleştirisi*, s. 135vd.

melerin uydurma/gerçek dışı olacağı anlamına gelmez.¹⁵ Aslında Kant da analitik önermelerin, Tanrı ve Ruh gibi transendental kavramların, ispat konusu dışında olduğunu zira zihnin bir yerden başlamak için bunlara ihtiyaç duyduğunu ifade ederken bu tür kavram ve önermelerin; gerçek dışı ya da uydurma olduğunu iddia etmemiştir. Aksine tamamen zihinde olup biten analitik önermeler, zorunlu olarak doğru kabul edilmiştir.¹⁶ Zira bunlar aprioridir ve bu nedenle deneyin hem dışında hem de deneyden öncedirler.¹⁷

IV. Evrensel

Evren (Universe), *Âlem* (el-Küll) kelimesinin tam karşılığı olarak kullanılmakta olup bu anlamda *Universal* kavramı, “külli (tümel)” kavramının tam karşılıkmaktadır. Fakat bazen bu kavram, kamuya mal olmuş (umûmi) bilgi veya yaygın doğru (meşhûr) şeklinde anlaşılmaktadır ki bu tamamen yanlıştır. Kant, evrensel kavramını; “evrensel kural”¹⁸, “zorunlu ve evrensel bilgi”¹⁹, “evrensel ve güvenilir ölçü”²⁰, “evrensel kural yani büyük öncül”²¹, önermelerde tekilin zıddı²² gibi kavramlarda sıfat olarak kullanılmıştır. Buradan da anlaşılacağına göre evrensel, tam olarak tümeli ifade etmektedir. Kavram “evrensel yani sınırlama olmaksızın”²³, “evrensel ve biçimsel”²⁴ ve “evrensel zaman”²⁵ örneklerinde olduğu gibi “mutlak” ve “soyut” anlamını ifade için de kullanılmıştır ki aslında buradaki mutlak ve soyuttan kasıt ta yine tekil olmayan ve zihinde olan anlamında tümeli karşılıkmaktadır.

Zihinde olup bitmesi ve soyut olmaları açısından evrensel ve transendental kavramları yakın anlamlarda kullanılıyor gibi görünse de; evrensellik ile kastedilen şey, bilgilerimizin tekil olmaması iken transendental ile kastedilen mana, bu bilgilerimizin varlığının zihinde oluşudur.

15 Bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, s. 58. Ayrıca bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, metin ve çeviri. Türker, *İkinci Analitikler: Burhan*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006, s. 584.

16 Bk. Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 42.

17 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 44.

18 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 38.

19 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 62.

20 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 68.

21 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 188.

22 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 73.

23 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 39, 55.

24 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 69.

25 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 129.

V. Numen ve Fenomen

Kant, ilk bakışta numen kavramını ma'kûlât, fenomen kavramını ise “mah-sûsât” anlamında kullanıyormuş gibi görünse de²⁶ aslında burada daha farklı bir anlam da ifade edilmek istenmiş gibi görünüyor. Zira biz ilk olarak dünyayı duyularımızla algılarız fakat her duyu, kendi sınırları ve imkanları içinde, varlığı idrak edebilir. Yani biz, eşyaya, sanki karanlık bir evin içinden sadece gözümüzün etrafa bakabileceği iki küçük delikten bakıyor gibiyiz ki biz buna fenomen diyoruz. Oysa gerçek, bu iki küçük delikten bakılandan farklı bir şeydir. Zira gerçek, bu iki deliğin sınırlarından fazla olabilir veya sadece gözün algıladığından başka tarzdadır. İşte varlığın bu gerçek alanına biz numen diyoruz. Numen alanı ise sadece akılla idrak edilebilir.²⁷ Numenin kendinde olan varlık; fenomenin ise görünen varlık alanı olması; Eflâtûn'un gölge ve gerçek alemleri ile benzerlik arz etmektedir.²⁸

Fakat Kant, İslam düşünce geleneğinden bir noktada ayrılmaktadır. Geleneğimizde de ilk bilgilerimiz, duyulardan gelenlerdir. Duyu verileri ise tekildir yani duyular, kendi alanlarında ve kendi zamanlarında doğru bilgi verirler.²⁹ Ayrıca duyu verilerinin doğruluğu, akıl sayesinde teyit edilir.³⁰ Fakat yine de duyular ile eşya arasında bir uyum vardır. Bir başka ifade ile duyular, eşyayı idrak edecek kabiliyete sahip iken eşya da duyular tarafından algılanacak kabiliyeti haizdir. Buna göre Aristoteles ve İbn Sînâ'nın “kategoriler”inin hem dış dünya ile hem de zihnimiz ile uyumlu olduğunu söylemek gerekiyor. Zaten bu ikili yönünden dolayı kategorilere “birinci ma'kuller” adı verilmiştir.³¹ Kant'ta ise durum biraz daha farklıdır. Ona göre kategoriler zihindedir ve dolayısıyla zihnimizdeki bilgiler, gerçek dünyadaki ile örtüşmeyebilir gibi bir anlam çıkmaktadır. Zira Kant'a göre numen aleminde, fenomen aleminin kuralları geçerli değildir. Bu alemin, fizik alemin ötesinde kendine mahsus kuralları vardır.³² Bu durumda zihindeki bilgilerimiz rasyoneldir; yani aklımızın duyu verilerini dönüştürerek yeniden üretmesi iledir.³³

26 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 160, 164.

27 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 160vd.

28 Bk. Platon, *Devlet*, çev. Eyüpoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 514a.

29 Bk. Aristoteles, *Analitika es-Sâniye*, s. 495.

30 Fahreddin er-Râzi, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Necidzade, Ali Rıza, Tahran: 1383h, c. I, s. 4.

31 Bk. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Makûlât*, metin ve çev. Macit, *Kategoriler: Makûlât*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 111vd.

32 Bk. Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 163vd.

33 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 162.

VI. Maksim

Kant'ın özgün kavramlarında birisi olan maksim; kullanılışı itibariyle “büyük öncül” anlamına gelmektedir.³⁴ Büyük anlamına gelen maksim yerine müellifin başka eserlerinde “majör” kelimesi de kullanılmıştır.³⁵ Özellikle temel ahlak yasasını ifade etmek için kullanılan maksim³⁶ kavramının karşılığı olarak minör kelimesi tercih edilmiştir.³⁷ Kant'a göre diğer ahlak önermeleri (minör yani küçük öncüller), ana ilkeye yani maksime/majora kıyasla elde edilmekte veya doğrulanmaktadır. Bu durumda maksime, “asl/mebde” demek mümkündür. Minör ise fer' yani küçük öncüllere tam karşılık gelmektedir. Asl; külli ve olumlu kaide anlamını ifade etmekte olup birinci şeklin birinci darbını ifade etmektedir. Zira bütün diğer şekillerin aslı, birinci şekil olup; bütün darpların doğruluğunun beyanı da birinci darp ileidir.³⁸

Gerek yeter neden gerekse maksim kavramları; ilk defa Kant tarafından icat edilmiş değıllerdir. Fakat yine de Kant'ın sisteminde, bu kavramların tam olarak gelenekteki anlam ve konumlarında kullanıldığını söyleyemeyiz.

VII. Özgürlük

Modern dönemin felsefi, hukuki ve ahlaki temel kavramlarından birisi olan özgürlük; siyaset ve sanat alanlarında da kullanılagelmiştir. Son yüzyılda dilimize özgürlük, hürriyet veya serbestlik olarak tercüme edilmiş olan freedom ve liberty (Kant'ta Freiheit ve Wille kavramları kullanılmıştır³⁹) kavramlarının, ilk bakışta geleneğimizde karşılığı bulunmuyor gibi görünmektedir. Fakat özgürlük kavramının kullanıldığı bağlamlara bakıldığında zaman, durum biraz daha anlaşılır hale gelmektedir. Fakat Fârâbî; genelde köle karşıtı ve efendi anlamında kullanılan “hür” kavramını, kendi başına karar verme yetkisine sahip olgun kimse anlamında kullanmıştır⁴⁰ ki, aslında burada da ifade edilen anlam; keyfi hareket etmekten çok aklımlı kullanarak kendi kararlarını vermek anlamındadır.

Kant'a göre ahlakın temel kavramı isteme gücü yani iradedir. Bu yüzden pratik akıl, irade kavramını araştırır.⁴¹ Hume, özgürlük kavramını tabii ya da zorunlu

34 Bk. Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 188.

35 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 179.

36 Bk. Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 22, 99.

37 Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 179.

38 Bk. Fahreddin er-Râzi, *el-Mantıku'l-Kebîr*, s. 759.

39 Bk. Caygill, *A Kant Dictionary*, s. 207vd.

40 Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, çev. Ateş, *İlimlerin Sayımı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 42,

41 Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 17.

olanın karşıtı anlamında kullanmıştır.⁴² Kant da aynı kullanıma eserlerinde yer vermiştir.⁴³ Şu halde özgürlük kavramı ile ifade edilmek istenen asıl anlam, “irade”dir demek daha doğru olacaktır. Zira İslam düşünce geleneğinde de insan fiilleri, irâdî ve tabî/zorunlu olarak tasnif edilmiş ve insan ahlakının temeli olarak irade kabul edilmiştir. Bu durumda Kant’ın kavramlarını özgürlük ya da serbestlik yerine irade olarak tercüme etmek hem daha uygundur hem de ahlakın bilinçli eylemlerden oluştuğuna⁴⁴ dair tanımla daha fazla örtüşmektedir.

VIII. Diğer Kavramlar

A. Öznellik ve nesnellik: Klasik dönemde enfüsî ve âfâkî gibi kavramlar kullanılmış olsa da bu tarz bir tartışmaya doğrudan yer verilmemiştir. Yine bilginin doğruluğunun hakikate muvafık (veya mutâbık) olması da bu konular bağlamında tartışılacak meselelerdir ki zaten bu yüzden klasik dönemde bilgi, şeylerin suretlerinin zihinde yeniden inşa edilmesi ve saklanması (tasavvur) olarak tarif edilmiştir.⁴⁵

B. Açıklık ve seçiklik: başta Kant olmak üzere modern dönemin kritik kavramlarından. Açıklık, tanımın kapsamı ile alakalı olup klasik dönemde tanımın sarîh ve gayrî sarîh olması bağlamında konu tartışılmıştır.⁴⁶ Seçiklik ise tanımın içlemi ile alakalıdır ve İslam mantık geleneğinde bir kavramın anlamının seçik olması “beyân” ile ifade edilmiştir.⁴⁷

C. Doğrudan ve dolaylı: İslam düşünce tarihinde bizzât ve bîlaraz ya da bivâsita ve lâ bivâsita kavramları, günümüzde dolaylı ve doğrudan olarak bilinmektedir. Bu anlamda doğrudan ve dolaylı yargı deyimi de tamamen yeni bir kavram değildir.⁴⁸

D. Yeniden üretim ve tasarım: Kant’ın kullandığı bir başka kavram da dilimizde *yeniden üretim ve tasarım* olarak tercüme edilmiştir.⁴⁹ Aslında kavramların kullanılı-

42 Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1976, s. 65, 81.

43 Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 104.

44 Yahyâ ibn Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Kuşlu, *Tehzîbü'l-Ahlâk: Ahlâk Eğitimi*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, s. 66vd.

45 Bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, s. 7, 58, 102, 234.

46 Bk. Fahreddin er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, s. 370.

47 Bk. Fahreddin er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, s. 736, 1062.

48 Bk. İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantığa Giriş*, s. 41vd.; *el-Makûlât*, s. 351vd.; Fahreddin er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 115, 286, 1038.

49 Bk. Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 26vd, 87vd.

şına bakıldığında tasarımın, duyu verileri ile alınan bilgilerin zihinde işlenme süreci yani hayâl; yeniden üretimin de aslında tasavvur (kavram yani yeniden şekil verme) olduğunu söyleyebiliriz. Zira tasavvurda, hayal ile elde dilen ama hala bireysel olan anlamların, tamamen soyutlanarak zihinde yeniden üretilmesi söz konusudur.⁵⁰

Sonuç

Sonuç olarak Kant'ın temel kavramlarının, klasik dönem felsefe kavramları ile ilişkisinde iki farklı problematik söz konusudur: Birincisi, Kant'ın birçok kavramı klasik felsefe ve İslam düşünce geleneğinden farklı olarak ortaya koyduğu ve bu yüzden de geçmişten tümüyle kopuk yeni bir metafizik, mantık ve ahlak inşa ettiği kanaatidir ki Analitik ve Sentetik ile alakalı makalemizde özellikle bu husus üzerinde durulmuştur.⁵¹ Bu hususta özetle; Kant'ın kullandığı birçok kavramın, gelenekte de aslında kullanılmış ve tartışılmış olduğu yani çok da orijinal kavramlar olmadığıdır.

İkinci kritik husus ise; Kant'ın kullandığı kavramların İslam düşünce geleneğinde de var olmasının, Kant'ın sistem ve görüşlerinin, klasik dönem ile tamamen örtüştüğüne yönelik bir algı oluşturmasıdır ki özellikle numen-fenomen, kategoriler ve transendental kavramları üzerinden bu farka işaret etmek yeterli olacaktır.

Kant'ın Aristoteles ve İbn Sînâ gibi kategorilere yer vermesi; klasik metafizik ve mantık geleneğini tümüyle sürdürdüğü anlamına gelmemektedir. Zira klasik dönemde kategoriler, hem zihnin hem de eşyanın özüne uygundur. Bu durumda zihin ile eşya arasında bir uyum vardır. Ya da bir başka ifade ile eşyada kategorilere göre form alma; zihinde ise eşyadan gelen bilgileri kategorilere dönüştürebilme istidadı vardır. Bu durumda bilgimiz ile eşya arasında bir uyum söz konusudur. Yani bir başka ifade ile bilgimiz, eşyanın hakikatini bir şekilde yansıtmaktadır. Oysa Kant'a göre kategoriler, eşyanın değil aklımızın formlarıdır. Bu durumda aklımız, eşyadan gelen bilgileri istediği gibi dönüştürebilmektedir. Numen-fenomen ayrımı ile transendental kavramının ifade ettiği anlam da zaten bu temel kabule dayanmaktadır.

Kant'a göre dış dünyadaki nesnelere duyusal verileri olan fenomen aleminde duyu verileri ve tabiat kanunları geçerli iken; numen yani ma'kûl alemde herhangi bir kural ve kayıttan söz etmek mümkün değildir. Yani bir başka ifade ile eşyanın gerçek bilgisi ve asıl alem olan numen alemi, bizim algıladığımız yani fenomen ale-

50 Bk. İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Burhân*, s. 22, 226, 227.

51 Akyüz, *Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayrımının, Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi*, GOP Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Aralık, 2017, c. XII, sy. 2.

mindeki gibi olmayabilir. Ya da fenomen alemindeki bilgilerimiz, numen alemleri ile uyum içinde olmaya da bilir. İşte tam bu noktada transendental kavramı devreye girer. Dilimize bu kavramın aşkın veya soyut olarak tercüme edilmesi, bazı eksik ya da yanlış anlamalara sebep olabilmektedir. Zira kullanımı itibarıyla transendental, zihni ya da aklı veyahut da soyut ve aşkın anlamından çok vaz'î veya vehmî kavramına karşılık geliyor diyebiliriz. Çünkü transendental kozmoloji ile kasıt, sadece zihinde olup bitenden ibaret olan ve İslam düşüncesi tarihinde "tabiiyyât" a karşılık gelen bir durum değil; aynı zamanda zihnin ürettiği ve dış dünyada gerçekliğinin bulunması zorunlu olmayan bir sistem de olabilir. Yine aynı şekilde transendental estetik ile de zihnin ürettiği duyu verilerini kastediyoruz. Tanrı ve ruh örneği üzerinden örnek vermek gerekirse; bu iki kavram da transendentaldir yani zihnimizin ürünüdür. Bu durumda transendental kavramının, tam olarak zihni ya da aşkın olarak tercüme edilmesi eksik bir anlamı ifade edecektir.

Kavramların yanlış veya eksik olarak tanımlanması ya da tercüme edilmesi; Kant'ın klasik felsefeyi tümüyle devam ettirdiği veya tümüyle reddederek yeni bir sistem kurduğu gibi iki aşırı kanaati barındırmaktadır. Oysa kavramların gelenekteki karşılığı ve Kant tarafından hangi farklı anlamlarda kullanıldığı dikkate alınması, Kant'tan daha sağlıklı istifade edilmesine vesile olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, Turgut, *Fahreddin er-Râzi'nin el-Mantıku'l-Kebîr'inin Tahkik ve İncelemesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017.
- Akyüz, Turgut, *Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayrımının, Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi*, GOP Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Aralık, 2017, c. XII, sy. 2.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Arslan, Ahmet, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Aristoteles, *en-Nassu'l-Kâmil li mantıki'l-Aristo: Kitâbu'l-Cedel, Kitâbu'l-Muğalata, Kitâbu'l-Burhân*, thk. Cebir, Ferid, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1999.
- Aristoteles, *en-Nassu'l-Kâmil li mantıki'l-Aristo: Kitâbu'l-Makûlât, Kitâbu'l-İbare, Kitâbu'l-Kıyâs*, Kitâbu'l-Burhân, thk. Cebir, Ferid, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1999.
- Cassirer, Ernst, *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, çev. Özlem, Doğan, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Caygill, Howard, *A Kant Dictionary*, Oxford: Blackwell Publishers, 1996, s. 143-149.
- Deleuze, Gilles, *Kant Üzerine Dört Ders*, çev. Baker, Ulus, Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- Descartes, Rene, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, çev. Sunar, Engin, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, el-Mantık inde'l-Fârâbî, c. I, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-maşriq, 1985, s. 11-64.
- Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, çev. Ateş, Ahmet, *İlimlerin Sayımı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fırıncı, Türkan Orman, *Geleneksel Empirist Bilgi Kuramı ve Mantıksal Empirizm Açısından Mantık*, International Journal of Humanities and Education, 1:2, s. 241-267.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Mi'yâru'l-ilm*, trc.thk. Durusoy, Ali ve Hasan Hacak. *Mi'yâru'l-ilm: İlmin Ölçütü*, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2013.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Mihakku'n-nazar*, thk. Refik el-Acem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Mizânu'l-amel*, thk. Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-meârif, 1994.
- Hasırcı, Nazım, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışına İbn Teymiye Eleştirisi*, SBARD, yıl XII (Eylül 2014), sy. 24, s. 13-31.
- Heimsoeth, Heinz, *İmmanuel Kant'ın Felsefesi*, çev. Mengüşoğlu, Takiyettin, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- Hume, David, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Aruoba, Oruç, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1976.
- İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu'l-âyâtî'l-beyyinât*, thk. Muhtâr Celbi, Beyrut: Dâru Sadr, 1996.
- İbn Sinâ, *el-İşârât ve't-tenbîhat*, trc. Durusoy, Ali, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, *İşaretler ve Tenbihler: el-İşârât ve't-tenbîhat*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Sinâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, trc. Türker, Ömer, *İkinci Analitikler: Burhan*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sinâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Makûlât*, metin ve çev. Macit, Muhittin, *Kategoriler: Makûlât*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sinâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Medhal*, metin ve çev. Türker, Ömer, *Mantiğa Giriş: Medhal*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Teymiye, *er-Red ale'l-mantıkiyyîn*, thk. Refik el-A'cem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübânî, 1993.
- Kant, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Yardımlı, Aziz, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999.
- Kant, Immanuel, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. Kuçuradi, İoanna ve Yusuf Örneke, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002.
- Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Kuçuradi, İoanna, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.
- Kuehn, Manfred, *Immanuel Kant*, çev. Doğan, Bülent, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Hızır, Nusret, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1949.
- Locke, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Topçu, Meral Delikara, Ankara: Öteki Yayınevi, 1999.
- Öktem, Ülker, *David Hume ve Immanuel Kant'ın Kesin Bilgi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c.XLIV, sy. 2, s. 29-55.
- Öktem, Ülker, *John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c.XLIII, sy. 2 (2003), s. 133-149.
- Platon, *Devlet*, çev. Eyüpoğlu, Sabahattin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Beyrût: Mektebetü'n-nürîyye ve'd-dirâsât Dâru'l-Fikr, 2005.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Necidzade, Ali Rıza, Tahran: 1383h.
- Suyûtî, Celâlüddîn, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an fenneyi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, thk. Ali Sâmi en-Neşşâr ve Seyyide Suâd Ali Abdurrezzâk, Beyrût, Daru'l-fikri'l-ilmîyye, 1970.
- Tüsü, Nasirüddin, *el-İşârât ve't-tenbîhât mea şerhi Nasiriddin et-Tüsü*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut: 1993.
- Türkbağ, Ahmet Ulvi, *Descartes'çı Yöntem ve Bunun Getirdiği Sorunlar*, İHFM, c. LVI, sy. 1-4, s. 133-139.
- Wood, Allen W, *Kant*, çev. Kovanlıkaya, Aliye, Ankara: Dost Kitabevi, 2009.
- Yahyâ ibn Âdi, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Kuşlu, Harun, *Tehzîbü'l-Ahlâk: Ahlâk Eğitimi*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Teşekkür: Makalenin konu başlıklarının belirlenmesinde ve fikirlerin geliştirilmesinde; muhterem hocam Prof. Dr. Ali DURUSOY'a şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca katkılarından dolayı İslam Felsefesi Doktora Öğrencisi Elmin ALİYEVE'ye; yine Arş. Gör. Bilal KIR'a ve Kelam Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Seval İNCE'ye de teşekkür ediyorum.

